

UDK 293(474.5)
Gr 225

VILNIAUS UNIVERSITETO
BIBLIOTEKA

Knygos leidimą parėmė
Lietuvos Respublikos kultūros ministerija

Pirmasis leidimas

A.J. Greimas, *Apie dievus ir žmones. Lietuvių mitologijos studijos*,
Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1979.

A.J. Greimas, *Tautos atminties beieškant. Apie dievus ir žmones*,
Vilnius–Chicago: Mokslas–Algimanto Mackaus knygų leidimo
fondas, 1990.

Dailininkė Agnė Dautartaitė-Krutulienė

Viršelyje panaudoti Petro Repšio freskos „Metų laikai“ fragmentai,
fotografas Henrikas Sakalauskas.

- © Algirdas Julien Greimas, „La quête de la peur. Réflexions sur un groupe de contes populaires“, in *Du sens. Essais sémiotiques* © Éditions du Seuil, 1970
- © Algirdas Julien Greimas, „Etymological Notes on some Theonyms in Mannhardt“, in *Linguistics and Poetics of Latvian Folk Songs: Essays in Honour of the Sesquicentennial of the Birth of Kr. Barons* © McGill-Queen's University Press, 1989
- © Algirdas Julien Greimas, „Folkloré et mythologie: problèmes de méthode“, in *Kalevala et traditions orales du Monde. Colloques Internationaux du CNRS* © Editions du CNRS, 1987
- © „Les voix du mythe en Lithuanie. Entretiens avec Algirdas Julien Greimas“, in *Lalias, Actes des sessions de linguistique et littérature*, 6 © Service des publications. Université de la Sorbonne nouvelle, Paris III
- © A.J. Greimas
- © Kęstutis Nastopka, sudarymas, 2005
- © Kęstutis Nastopka, baigiamasis straipsnis, 2005
- © Kęstutis Nastopka, vertimas į lietuvių kalbą, 2005
- © Rolandas Pavilionis, vertimas į lietuvių kalbą, 1999
- © Jūratė Navakauskiė, vertimas į lietuvių kalbą, 1988
- © Baltų lankų leidyba, 2005

Printed in Lithuania
ISBN 9955-584-78-5

A. J. Greimo semiotikos ir
literatūros teorijos centras

ETIMOLOGINĖS PASTABOS DĖL KELIŲ MANNHARDTO TEONIMU

Wilhelmo Mannhardto *Letto-Preussische Götterlehre* ir šiandien tebéra neprilygstamas ir nepakeičiamas žinynas, pagrindinis šaltinis visiems besidomintiems baltų mitologija. Kaip ir galima tikėtis, ši didžiulė knyga, pateikianti viso XIX a. tyrinėjimų sintezę, vis dėlto turi nemaža filologinio pobūdžio trūkumų, ypač etimologijos srityje, kur leksikologijos ir etnografijos pažanga reikalauja daug ką patikslinti. Kol nėra atnaujinto viso *Götterlehre* leidimo, žūtbūtinai reikia pataisyto baltų mitologijos žodyno. Akivaizdu, kad tokie dideli užmojai gali būti igaivendinti tik kolektyvinėmis pastangomis.

Šiais pavyzdžiais bandoma kukliai pailiustruoti, kokių pataisymų reikalauja teonimų, randamų Mannhardto svarstymuose apie baltų mitologiją, pirminis sąrašas.

Auxtheias Vissagistis (XVI a. pabaiga, Lasicius)

Nam praeter eum, qui illis [t.y. Žemaičiams] est Deus *Auxtheias Vissagistis*,
Deus omnipotens atque summus, permultos *Žemopačios...* venerantur.¹

Auxtheias Vissagistis, Lasicijaus aprašyta dievybė, iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti glaudžiai susijusi su krikščioniškuoju Dievu, jeigu šios sampratos šiek tiek nesupainiotu *Žemėpačių*, „žemės dievybių“, garbinimas.

Kai Mannhardtas, atitaisydamas „starke Buchstabenverwirrung“² [raidžių supainiojimą], rekonstruoja lietuvišką *Auxtaisis Vis-*

galisis formą (kuri, beje, vėliau tik dar labiau aptemdo termino reikšmę), nesunku paaiškinti šių žodžių etimologiją remiantis tuo, ką žinome apie XVI ir XVII a. lietuvių kalbą. Būtent XVII a. automiems *Aukštiejas*, arba *Aukštiejus*, yra vienas iš krikščioniškojo Dievo sinonimu arba vienas iš epitetų: „Veizd akis Aukštiejaus, tai est Pono Dievo.”³ Semantiškai *Aukštiejas* atitinka anglų *Most High* (prancūzų *Très-Haut*).

Vardą *Aukštiejas* Lasicius papuošia epitetu *Vissagistis*, kurį mes siūlome skaityti kaip *Visagystis* arba *Visagirstis*; tai sudurtinis žodis, padarytas iš *visas* ir iš *gir-sti* „imti girdēti, sužinoti” „visažinystės” prasme – panašiai kaip *visagalnis* reiškia „viską galintis”. R raidės praleidimas (arba priebalsio *r* iškritimas) visai įmanomas; cf. *nevysdis negirdis* (arba *negydis*) „nežinomas žmogus”, „nematytas, ne-girdėtas” (LKŽ). Tuo atveju, kai iškrinta *r*, prieš jį tariamas balsis paprastai pailginamas.

Prasmės atžvilgiu *Visagystis* gali būti įrašytas į kitų dievybių, pasižyminčių visažinystė, sąrašą, tokiu kaip *Girstis*, *Prigirstytis* (žr. žemiau). Tuo tarpu *Velinas* (*Velnias*), priešingai, gali žinoti tik tai, ką žmonės *sako*, o ne tai, ką jie *mano*. Šitoks dieviškosios visažinystės supratimas gali būti taikomas ir kitoms dievybėms, pasižyminčioms tokiu pat žinojimu.

Tad *Aukštiejas Visagystis* XVI a. pabaigoje pasirodo kaip antrinis krikščioniškojo Dievo supagoninimas.

Girstis (XVII a. pabaiga, Praetorius)

Girstis Praetoriaus yra minimas tarp girių dievybių⁴, *Girstys* – tarp jo laiku dar tebežinomų pagoniškų dievų⁵ ir pagaliau *Girotys*⁶ yra apibūdinamas kaip girių (miško) dievas, ižvelgiant Jame romėnų *Silvanus* ekvivalentą.

Mannhardto siūlymas „pataisius“ skaityti *Girstis* kaip *Giratis*⁷ nepriimtinas; verčiau suprasti žodį *Girstis* kaip *nomen agentis* formą, išvestą iš veiksmažodžio *girsti* „imti girdēti“. Šio žodžio priesaga primena panašius darinius (vardažodžius, nurodančius veikėją), pateiktus Skardžiaus: *dimstis, svirstis, slenkstis* ir t.t.⁸ Nepamirškime, kad giria lietuviams yra *ausyla* (iš žodžio *ausis* – „turėti geras ausis,

gerai girdėti"). Taigi miško aplinkos suvokimas lietuvių kalboje siejamas su klausos, o ne su regos juslémis. „Akyli laukai, ausyli miškai“, – taip sako liaudies patarlė. Tad *Girstis* susieja dvi kitas, jau anksčiau paminėtas „girdinčias“ dievybes: ju vardai – *Prigirstytis* ir *Aukštiejus Visagi(r)stis*.

Jeigu Praetorijaus paminėtas *Girotys* laikytinas skaitymo kilda (*o* vietoje *s*), Mannhardto siūlomas vardo *Girátis* aiškinimas yra neberekalingas.

Prigirstitis (XVI a. pabaiga, Lasicius)

Prigirstitis hic est, qui murmurantes exaudire putatur, iubent igitur ut quia summisso murmure, hoc vel ilud loquatur, ne clamantem Prigirstitis audiat.⁹

Šis vardas priklauso tai pačiai teonimų šeimai kaip *Girstis*. I ji įeina diminutivinė priesaga *-ytis* ir priešdėlis *pri-*, suteikiantis „girdėjimo“ veiksmui baigtinumo ir padarinio aspektą. Sprendžiant pagal jo veiklos sritį, šis dievas ne tik yra malonus tiems, kurie kreipiasi į jį pašnabždomis, nuolankiai, bet yra palankus ir tokiu būdu pareikštiems prašymams. Taikingą ir supratinę šios dievybės prigimti patvirtina ir tai, kad *Prigirstytis* yra pirmasis tarp trijų Lasicijaus nurodytų „geranoriškų“ dievybių, po jo minimas *Dersintos* (=Derintojas), „taikytojas“, ir *Bentis*, dievas, kuris laimina išvykstančius į kelionę.

Mannhardto (369) siūlymas skaityti ši žodį kaip „*Prigirstitois* arba *Prigirsdois*“ vėlgi yra nereikalinga komplikacija. Toki skaitymą galbūt galima aiškinti tuo, kad jam buvo nežinomas veiksmazodis *girsti* „imti girdėti“ ir todėl jis vedė veikėjo vardą iš veiksmazodžio *gird-eti*.

Girristis (prieš 1744, Brodowski in Mannhardt)

Iš tikrujų šis vardas minimas dviejose šaltiniuose: Brodowskis kalba apie „*Sylvanus Girristis Waldgott*“, o Ruigys apie „*Girsystis*, -scio, der Waldgott der Heyden, Faunus, Satyrus“¹⁰.

Palyginus šias dvi teonimo formas, paliudytas beveik tuo pat metu, atrodytu, kad antroji forma iš Ruigio žodyno yra šiek tiek

deformuota. Tai galėjo atsitikti supainiojus ją su panašiu kito girių dievo *Girstis* vardu, kurį aptarėme aukščiau. Užtat Brodowskio pa-teiktos formos vedyba rodo ją esant patikimą (išskyrus dvigubą *rr*). Ši teonimą galima laikyti tiesioginiu žodžio *giria* vediniu, panašiai kaip *bandystis* „gyvulys, galvijas“ yra kilęs iš *banda* arba šeimynystis „šeimos narys, namiškis“ yra išvestas iš *šeimyna* „šeima, visi namų žmonės“¹¹.

Tokios roménų analogijos kaip *Silvanus*, *Faunus*, *Satyrus* nedaug tėpasako apie specifines šios dievybės funkcijas, o ypač apie jos semantinę opoziciją *Girsčiui*. Naudingiau būtų palyginti ją su vėlyvesne mitine būtybe, vardu *Miškinis* sm. (iš *miškas*).

Jwullis (XVII a. pabaiga, Praetorius)

Praetorius nurodo ši teonimą tarp trijų miško dievybių: „Waldgötter *Girstis*, *Bezdukkei*, *Jwullis*.“¹² Mannhardtas, sekdamas H. Use-neriu, siūlo varde *Jvules* ižvelgti diminutivinę žodžio *jewa* (dabar tinėje lietuvių kalboje *ieva*) „bird-cherry“, „Faulbeerbaum“ (*Prunus padus*) formą¹³. Taip skaitant į krūmą panašus ievos medis, kaip prietaringo garbinimo objektas, galėtų būti laikomas dievybe.

Tokia etimologija, nors ir įmanoma, vis dėlto néra privaloma. *Yulis* visiškai pagrįstai gali būti laikomas ir daiktavardžio *yvas* diminutivu; ši žodžio *apuokas* (*Bubo bubo*) sinonimą yra pateikęs Bretkūnas (LKŽ prie žodžio *baublys*). Toks aiškinimas yra įtikina-mesnis dar ir dėl to, kad baltų mitologijoje neįprasta, o gal ir neįma-noma, jog medžių vardai būtų naudojami pažymeti dievybėms, kurioms jie yra pašvesti. Tačiau tai netaikytina zoonimams, o ypač paukščių vardams (cf. *gegē*). *Yvas*, *apuokas* daug daugiau tinkta iš jo išvestam teonimui dėl jo ryškių mitinių konotacijų. Jeigu tikésime liaudies išmintimi, „*yvas* prieš nelaimę dejuoja“ (LKŽ: Grg). Sa-koma, kad šis paukštis „prieš blogus metus jaučiu baubia, o prieš gerus švilia“ (LKŽ: Juška). Gana keista, kad Mannhardtas nepa-stebi ryšio tarp žodžių *Yulis* ir *yvas*, nors keletą puslapių toliau ji plačiai aptarinėja Praetorius, kuris gebėjimą pranašauti laiko šio paukščio ypatybe.¹⁴ Taigi čia siūloma etimologija turi pakankamą semantinį pamatą.

Reikia pastebėti, kad ilgame mitinių būtybių sąraše, kurį pateikia lietuvių mitologija, yra daug tokiu pusiau paukščių, pusiau jaučių, gyvenančių girių klampynėse. Be čia aptartojo *yvo*, pirmiausia, kas šauna į galvą, būtų *baubis*, *baublys*, *kukas*, *kūgas* ir t.t.

Meletette (1666, W. Martini);
Melettele (prieš 1745, Brodowski)

Quid *Laimelea* tibi praestabit, quid *Meletette*? (W. Martini, D. Kleino gramatikos pratarmė).¹⁵

Atrodo, kad ši eilutė įveda dviejų dievybių, atstovaujančių skirtingoms sakralumo sritims, opoziciją: *Laimelė*, kaip visiems žinoma, yra „laimės“, kiekvienam asmeniui skirtos individualios „dailios“, išikūnijimas, tuo tarpu *Meletette* galėtų atstovauti tamsiam ir įnoriniam likimui.

Pirmai į galvą ateinanti mintis yra laikyti ši teonimą žodžio *meleta* sf., juodoji meleta (*Dryocopus martius*), diminutyvu. LKŽ citatos pateikia pakankamai aiškų pagrindinių šio paukščio savybių vaizdą: jis yra plepys, meilikautojas, pataikūnas ir melagis. Etiologiniai padavimai savo ruožtu ji apibūdina kaip Velino galvijų sergėtoja. Kai paukštis nelaimingai praranda jam patikėtą bandą, Velinas (velnias) bausdamas trenkia į jį akmeniu ir palieka jo viršugalvyje raudoną dėmę. Taigi ir folklorinė medžiaga, ir mitologinis pėdsakas įtikinamai suartėja suteikdam išiam paukščiui-deivei mitinį pobūdį (panašų vaidmenį atlieka *Gegé* sf.). Jei taip, tai Brodowskio rašyba *Melettele*>*Meletėlė* būtų priimtinesnė nei Martinio ir Praetorijaus teikiama *Meletette*.

Iš tikrujų Praetorius laiko ją „spalvų“, o tiksliau, „mėlynos spalvos deive“¹⁶. Toks aiškinimas remiasi pseudomoksline Praetorijaus etimologija. Nesuprantama jam žodį Praetorius perskėlė pusiau, pirmają dalį vedė iš *mēlas* adj. „mėlynas“ ir *mēlis* „mėlynumas“ (LKŽ), o antrają aiškinio pasikliaudamas slépininga Lasicijaus *Per-cuna tete* (Perkūno teta) ir tokiu būdu sukūrė nebūtą *Mēlio tetq.* Pagal ši pavyzdį galima išrasti visą virtinę tetu-dievybių, nors tai yra grynas prasimanymas, neturintis jokio pamato lietuvių tradicinės mitologijos universume.

Šékmė, kurios šios mitologinės „tetos“ susilaukė tarp filologų, šiuo atveju paskatino imtis naujų aiškinimų. Skaitant pirmają žodžio dalį kaip *melas*, visas sudurtinis žodis tampa *Melų teta*.¹⁷ Se-mantinėje plotmėje netikėtai suartėja dvi viena kitai prieštaraujančios etimologijos: *Melų teta* ir *meleta*, taip pat garsėjanti kaip *melagė*.

Pastarujų dviejų etimologijų ryšys su išmone tik sustiprina mūsų galutinį pasirinkimą tapatinti šią deivę su *Meleta*, dim. *Meletėle*, *Velino* galviju piemene.

Bezlea (XVI a. pabaiga, Lasicius)

*Ausca dea est radiorum solis vel occumbentis, vel supra horizontem ascendentis. Bezlea dea vesperina, Breksta tenebrarum.*¹⁸

Tame pačiame teksto fragmente Lasicius įvardija tris dievybes tokia tvarka, kaip jos viena po kitos pasirodo laiko atžvilgiu. *Ausca* (skaitytina: *Aušra*) suvokiama kaip saulės spinduliu, pranešančiu apie ryta ar vakarą, deivę, tuo tarpu *Bezlea* ir *Breksta* atitinka dvi *Aušros* esaties aspektines fazes – inchoatyvinę (ižanginę) ir terminatyvinę (baigiamąją). Be to, pažymétina, kad *Aušra* yra šviesos deivė, o kitos dvi yra prieblados ar net tamsos dievybės.

Ieškodami etimologinio paaikiinimo aptinkame lietuvių žléja „prietema“ (DLKŽ), taip pat *apy-žléja*, *prie-žléja* „prieblanda“ arba „prietema“ (LKŽ). Sunkumų kelia tik priešdėlis *be-*, nors ir žinoma, kad jis paprastai nurodo vertės padidinimą: „Genys margas, o žmonių gyvenimas *bemargesnis*“ („dar margesnis“, t.y. „dar įvairėnis“, LKŽ: Juška). Šis priešdėlis gali sustiprinti ir prieveiksmius, ir būdvardžius (*mielai* „su malonumu“ šitaip virsta *bemielialai* „tikrai, be abejimo“), ir net daiktavardžius (*begalis* „smarkus, žiaurus žmogus“; cf. *galia* „power“). Nors šios formos vis rečiau vartojamos dabartinėje lietuvių kalboje, jų pakanka pagrįsti modeliui, Pagal kuri buvo padarytas teonimas *Bežlėja*.

Atsižvelgiant į visa tai, Mannhardto aiškinimo, kildinančio *Bezlea* iš *blīsta* „es dunkelt, es wird Abend“ („temsta, vakareja“), galima nebesilaikyti.¹⁹

Pesseias (XVI a. pabaiga, Lasicius)

Pesseias, inter pullos omnis generis recens natos, post focum latet.²⁰

Šis tekstas rodo, kad čia kalbama apie antraielę namų dievybę, kuri gyvena už židinio drauge su ką tik atsiradusiais gyvulėliais. Iš tikrujų yra pakankamai paliudijimų, kad namų šeimininkė juos čia priglausdavo nuo žiemos šalčio. Vis dėlto šios konkretios nuorodos nepakanka patvirtinti pernelyg laisvai Juozo Jurginio interpretacijai, pateiktai faksimiliame *De Diis Samagitarum* leidinyje, kur *Pesseias* tampa *Piešēju, nomen agentis* forma, išvesta iš veiksmožodžio *pieš-ti*, „juodinti anglimi arba suodžiai“. Sunku ižvelgti koki nors koherentišką ryšį tarp tokios meninių polinkių turinčios dievybės ir naujausio ūkio prieauglio, laikomo už šilto židinio.

Nelabai įtikina ir Mannhardtas aiškindamas, kad tai esas *Peczejas* (dab. liet. *k. Pečėjas*), ir šitaip paversdamas dievybę *Pečiaus (Pečius)* „krosnis, židinys“ gyventoja.²¹ Beje, tekstas nurodo, kad *Pesseias* gyvena už krosnies, o ne joje. Be to, daiktavardis *pečius*, būdamas slavų kalbos skolinys, netiktu pagoniškų teonimų darybai. Priešingai, lietuviškas žodis *pelenas* yra tokią teonimą kaip *Polengabia, As-pelenie* (Lasicius) apeliatyvas.

Grįžtant prie Lasicijaus aprašyto scenos, kur visoks ūkio prieauglis – viščiukai, ančiukai, paršeliai ir t.t. – atsiduria drauge ankstoje erdvėje, jų glaudus sugyvenimas tiesiog reikalauja „skatinančios“ dievybės globos. Tampa galimos dvi interpretacijos:

1) *Piešējas* „kurstytojas“; cf. Syrwid, 264: *papiešti* „kiršinti, gundyt“; *pa-piešējas* „kurstytojas, skatintojas, pradėjėjas“ arba

2) *Pešējas* „kas peša“ (vilnas arba plunksnas) (L 517); cf. *peš-eklis* „peštukas, mušeika“ (LKŽ).

Tad *Piešējas/Pešējas* visai įtikinamai pasirodo priklausas mažosioms namų dievybėms, tokioms kaip *Budintaja, Baubas, Mau-mas* ir t.t.

Pastabos ir nuorodos

¹ J. Lasicius, *De Diis Samagitarum caeterorumque Sarmatarum et falsorum Christianorum* (Mitau, 1868). Faksimilinis leidinys, Vilnius: Vaga, 1969, 39–40. [Mat, be visagilio ir aukščiausio dievo, jų (t.y. žemaičių) vadinamojo *Auxtheias Vissagistis*, tie... garbi na daugybę *Žemopac̄ios*.]

- ² Wilhelm Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, Riga: Lettisch-Literärische Gesellschaft, 1936, 372.
- ³ 1653, SE 19 in *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mintis, 1968–1984. Tolesnėse citatų nuorodose – LKŽ.
- ⁴ Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, 532.
- ⁵ Ibid., 541.
- ⁶ Ibid., 545.
- ⁷ Ibid., 523.
- ⁸ Pr. Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, 1943, 330.
- ⁹ Lasicius, *De Diis Samagitarum caeterorumque*, 41. [Prigirstitis, jų manymu, išgirsta pašnabždom kalbančius. Taigi jie ir liepia besišnabždantiems kalbėtis kuo tyliau, kad neišgirstų Prigirstitis.]
- ¹⁰ Brodowski, in Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, 612, ir Ruhig, in Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, 612.
- ¹¹ Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, 369.
- ¹² Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, 532.
- ¹³ Ibid., 523.
- ¹⁴ Ibid., 548.
- ¹⁵ Ibid., 513. [Ką Laimelea tau paskirs, ką Melettele?]
- ¹⁶ Ibid., 545.
- ¹⁷ Ibid., 513.
- ¹⁸ Lasicius, *De Diis Samagitarum caeterorumque*, 40. [Ausca yra nusileidžiančios ir vitudienio saulės spinduliu deivė, Bezlea – vakarinė deivė, Breksta – sutemų deivė.]
- ¹⁹ Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, 380.
- ²⁰ Lasicius, *De Diis Samagitarum caeterorumque*, 42. [Pesseias tarp ką tik atvesto prieauglio už židinio slepiasi.]
- ²¹ Mannhardt, *Lotto-Preussische Götterlehre*, 377.